

Šimáčková, Kateřina

Experimentální filosofie o otázce kompatibility svobodné vůle s determinismem

Pro-Fil. 2014, vol. 15, iss. Doplňkové číslo, pp. [36]-49

ISSN 1212-9097

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/pf15-3-997>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134129>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Experimentální filosofie o otázce kompatibility svobodné vůle s determinismem

Kateřina Šimáčková

Abstrakt: Jednou z důležitých otázek týkajících se svobodné vůle je tzv. *otázka kompatibility*. Táže se, zda jsou svobodná vůle a morální zodpovědnost slučitelné s platností determinismu. Existuje řada postojů k dané problematice. Na jedné straně se můžeme setkat s inkompatibilismem, který tvrdí, že svobodná vůle a morální zodpovědnost nejsou kompatibilní s kauzálním determinismem (ať již mluvíme o libertariánství či přísném determinismu), na straně druhé máme kompatibilismus, který se sloučením těchto dvou koncepcí nemá problém. Můj zájem je zaměřen pouze na současnou debatu týkající se svobodné vůle, která prozatím nedošla k jednotné odpovědi na danou otázku. Jedním ze způsobů podpory stanovisek (ať již jedné či druhé strany) je odkaz na jejich intuitivnost. Lidské intuice jsou ale empiricky testovatelné, proč tedy tvrzení filosofů neověřit? Tuto otázku si pokládají zástupci poměrně mladého filosofického směru, kterým je experimentální filosofie. Ta ve svém znaku nese hořící křeslo, aby demonstrovala vymezení vůči závěrům získaným skrze *čistě* apriorní přístup a snahu o empirická přezkoumání dosavadních poznatků filosofie. Za pomoci experimentálních metod se zástupci experimentální filosofie snaží mapovat intuice laiků (tedy nefilosofů), kteří nejsou zatíženi teoretickými závazky jako samotní filosofové, a nedochází tudíž k nechtěnému zkreslení výsledků. Mým cílem je představit výsledky experimentální filosofie ohledně otázky kompatibility. Aby to bylo možné, je nutné se zběžně seznámit se základními odpověďmi na otázku kompatibility. Dále shrnu nejvýznamnější experimenty, které do dané diskuse přispěly. Chci zároveň poukázat, že debata experimentálních filosofů nabrala velice rychle svébytného směru, čímž, dle mého názoru, má potenciál původní diskusi posunout a obohatit.

Abstract: One of the important issues concerning free will is so called *compatibility question*. It explores whether free will and moral responsibility are compatible with determinism. There is a wide variety of positions on that issue. On one hand we have incompatibilists who insist that free will and moral responsibility is not compatible with causal determinism (both libertarians and hard determinists), on the other hand we have compatibilists who do not have a problem with agglutination of these concepts. I am going to focus only on the current debate which has not reached a homogenous answer to the given question so far. One usual way to

support one or other position is to refer to its intuitiveness. But intuitions can be empirically tested, so why should we not value philosophers' claims in this way? For this purpose a new field of philosophy developed at the turn of the millennium. It carries a chair in flames in its crest in order to demonstrate its demarcation against the conclusions reached through strictly a priori approach and its pursuit of empirical re-examination of existing philosophical findings. I am talking of course about the experimental philosophy. With the assistance of experimental methods experimental philosophy attempts to map intuitions of folks (non-philosophers), who are not burdened with theoretical commitments as philosophers are. What I am looking at in this paper is if experimental philosophy is able to contribute to debate about (in)compatibility. To answer this, it is necessary to briefly look at different solutions of the compatibility question. Next, I am going to summarize the most influential experiments so far. I am going to point out that the debate in experimental philosophy soon started to go in its own direction, by which, in my opinion, it has enriched the whole debate.

Klíčová slova: experimentální filosofie, intuice, svobodná vůle, morální zodpovědnost, kauzální determinismus, inkompatibilismus, kompatibilismus

Keywords: experimental philosophy, intuitions, free will, moral responsibility, causal determinism, incompatibilism, compatibilism.

Na přelomu tisíciletí vzniklo odvětví filosofie, které ve svém znaku nese hořící křeslo, aby demonstrovalo vymezení vůči závěrům získaným skrze *čistě* apriorní přístup. Řeč je o experimentální filosofii (dále jen x-phi). X-phi se vrací ke klasickým filosofickým tématům, avšak přidává k jejich zkoumání novou metodu – sběr a interpretaci empirických dat, pomocí kterých prověřuje a kriticky hodnotí dosavadní filozofická tvrzení (Knobe & Nichols, 2008). O jakých empirických datech zde mluvíme? X-phi se snaží mapovat intuice¹ „laiků“ (čti nefilosofů), kteří nejsou zatíženi teoretickými závazky, a nedochází tudíž ke zkreslení výsledků.

Hnutí x-phi se v posledních několika letech dostává čím dál větší pozornosti, ať již v kladném či záporném slova smyslu. Sama si již dlouhou dobu pokládám otázku, zda nám může x-phi pomoci při řešení filosofických problémů. Na tomto místě bych však ráda představila a zhodnotila přínos x-phi pro jedno konkrétní téma, a sice pro tzv. *otázku kompatibility*, která zní: Je svobodná vůle a morální zodpovědnost² slučitelná s kauzálním determinismem³? Abych mohla dostát závazkům, které na sebe kladu, je nezbytné se stručně

¹ Intuicí zde rozumím náhlé objevení se inklinace k přesvědčení (připsání/nepřipsání cílového konceptu), aniž by si byl jedinec vědom nějakého inferenčního procesu (sběru a zvažování evidence nebo vyvozování nějakého závěru). Za formulaci definice děkuji kolegovi Mgr. Janu Horskému.

² Na definici svobodné vůle ani morální zodpovědnosti se filosofové neshodnou, což zásadním způsobem určuje podobu současné diskuse na dané téma a promítá se to i do experimentálního přístupu k daným konceptům.

³ Kauzálním determinismem rozumím stav světa, ve kterém jsou všechny události výhradně důsledkem kombinace předchozích událostí a přírodních zákonů. V rámci tohoto článku myslím determinismem vždy právě determinismus kauzální.

podívat na to, jaká různá řešení otázky kompatibility se nabízí a čím bývají nejčastěji podporována. Následně představím vybrané studie experimentálních filosofů a důsledky, které z jejich výsledků mohou plynout. Zastávám názor, že ačkoli *x-phi* nepředložila (a z principu ani předložit nemůže) odpověď na otázku kompatibility, má potenciál danou diskusi obohatit. A to ať již tvrzeními, která mohou plnit úlohu dílčí podpory jedné či druhé strany, nebo doporučením zavrhnutí určitých argumentačních linií v apriorním přístupu k otázce kompatibility.

Otázka kompatibility a odkaz na intuice

Historicky starší odpovědí na otázku kompatibility je *inkompatibilismus*, dle kterého v případě platnosti determinismu agent nedisponuje svobodnou vůlí. Inkompatibilismus sdružuje dva, v zásadě nepřátelské, tábory. Patří sem totiž filosofové, kteří přijímají determinismus, ale i ti, kteří jej odmítají. Inkompatibilisté, kteří tvrdí, že jsme nadáni svobodnou vůlí, a tudíž svět nemůže fungovat výhradně deterministicky, se nazývají *libertariáni*. Inkompatibilisty, kteří přijímají determinismus, a trvají tedy na tom, že svobodnou vůli nemáme, označujeme jako *přísné deterministy*.⁴ *Kompatibilismus* naopak proklamuje, že svobodná vůle a morální zodpovědnost jsou slučitelné s determinismem. Ani kompatibilismus není jednotnou koncepcí a třídí se na velké množství různorodých přístupů. V dějinách filosofie byla tato koncepce někdy podporována, avšak často také spojována s různými nelichotivými přízvisky: Immanuel Kant kompatibilismus např. nazval „ubohou vytáčkou“ a „malou slovní hříčkou“ (1996, s. 164), podobně jej William James označil za „bažinu úniku“⁵ (1965, s. 149).

Jestliže je naším cílem ospravedlnit existenci svobodné vůle, potom je inkompatibilismus ontologicky náročnější. Libertariánství totiž vnucuje světovému řádu určitou podobu – konkrétně se jedná o požadavek, aby svět nebyl výhradně deterministické povahy. Kompatibilisté takový požadavek vznášet zkrátka nepotřebují. Proto je argumentační břemeno na straně inkompatibilistů (resp. libertariánů), kteří se jej snaží zbavit odkazem na *intuitivnost* své pozice (Lycan, 2003). Kompatibilisté však také považují svůj postoj za intuitivní. Obě strany tedy trvají na tom, že právě jejich stanovisko je přirozené a původní. V této souvislosti se mluví o lidech jako tzv. *přirozených kompatibilistech*, či *přirozených inkompatibilistech*. Ona intuitivnost se týká buď (1) samotné (in)kompatibility svobodné vůle s determinismem, popřípadě (2) premis či principů, které jsou součástí argumentů pro jednu či druhou pozici. (1) V rámci prvního bodu si můžeme jako příklad uvést slova Roberta Kanea (1999, s. 218): „Dle mých zkušeností většina běžných lidí začíná jako přirození inkompatibilisté. Věří, že existuje nějaký rozpor mezi svobodou a determinismem (...).“⁶

⁴ Dnes je toto stanovisko výrazně menšinové a vystřídal jej tzv. *přísný inkompatibilismus*, jehož zastánci tvrdí, že bez ohledu na determinismus svobodnou vůlí nedisponujeme. V jádru posunu k tomuto radikálnějšímu stanovisku je myšlenka, že v indeterministickém světě vznikají děje (resp. alespoň jeden děj) nahodile, což nám ještě více překáží, chceme-li připsat příčinu daného děje právě agentovi.

⁵ V originále „quagmire of evasion“.

⁶ „In my experience, most ordinary persons start out as natural incompatibilists. They believe there is some kind of conflict between freedom and determinism (...).“

Podobné formulace je možné nalézt i u jiných filosofů. Thomas Pink kupříkladu tvrdí, že „*máme přirozený sklon předpokládat, že svoboda našeho jednání musí být neslučitelná s tím, aby naše jednání bylo determinováno, či vynuceno předchozími příčinami mimo naši kontrolu*“.⁷ Laura Ekstromová zase konstatuje, že „*téměř všichni k danému problému přistupujeme coby preteoretičtí inkompatibilisté (...)*“.⁸ Experimentální filosofové často odkazují na tyto a podobné pasáže, čímž ospravedlňují význam empirického zkoumání daných intuic. To někdy bývá terčem kritiky z důvodu, že tyto výroky mají spíše motivační funkci pro čtenáře, protože nemají explicitní argumentační ambice a jsou součástí úvodních pasáží děl filosofů (Sommers, 2010).

(2) Příkladem principu, který je považován za intuitivní, je tzv. *princip alternativních možností*,⁹ dle kterého je ke svobodné vůli nezbytná možnost volit si mezi dvěma a více alternativami. Jedná se o podporu inkompatibilistické pozice. Princip alternativních možností je demonstrován například obrazem *zahrady*, v níž se *větvičky rozvětvují*¹⁰ (Fischer et al., 2004, s. 5–7).¹¹ Jedná se o představu, že kdykoliv člověk činí rozhodnutí, podobá se cestovateli, který před rozcestníkem přemýšlí, kterou cestou se vydá. Pokud je determinismus platná hypotéza, pak je dané (na základě naší minulosti a zákonů přírody), jakou cestou se ubereme, pro jakou eventualitu se rozhodneme. Existuje tedy reálně jen jediná cesta, jediná možnost, a vše, co se stane na základě determinujících příčin, se děje nutně.

Protipříkladem principu alternativních možností, a tedy podpůrným principem kompatibilismu, jsou tzv. *frankfurtovské příklady*.¹² Tyto příklady nám ukazují, že je možné agenta vnímat jako zodpovědného i v případě, že nemá možnost alternativního jednání. Uvedeme si pro ilustraci jednu variantu frankfurtovského příkladu (Fischer, 2012, s. 121–122): Neurochirurg Black tajně vložil do Jonesova mozku čip, díky kterému může monitorovat i kontrolovat Jonesovo jednání. Kdyby Jones při prezidentských volbách projevil inklinaci volit někoho jiného než Obamu, Black tuto inklinaci změní. Pokud se ale Jones sám od sebe rozhodne volit Obamu, nebude jeho rozhodnutí nijak regulováno – vůči Blackovu rozhodnutí je zcela irelevantní, zda má či nemá implantován čip. Proto jej můžeme chápat jako morálně zodpovědného agenta.

Odpovědí na frankfurtovské příklady je tzv. *consequence argument* Petera van Inwagena (1983, s. 56), ve kterém můžeme rozlišit jednotlivé kroky:

1. Jestliže je determinismus pravdivý, pak jsou naše činy důsledky vzdálené minulosti a přírodních zákonů.

⁷ „*Our freedom of action, we naturally tend to assume, must be incompatible with our actions being determined or necessitated to happen by prior causes outside our control.*“ (Pink, 2004, s. 12-13).

⁸ „*We come to the table, nearly all of us, as pretheoretic incompatibilists (...)*“ (Ekstrom, 2002, s. 310).

⁹ V originále „*The Principle of Alternate Possibilities*“, často bývá označován zkratkou PAP.

¹⁰ V originále „*Garden of Forking Paths*“.

¹¹ Z dějin filosofie jsou známy i jiné případy, založené na principu alternativních možností. Jedná se o různá připodobnění člověka v deterministickém vesmíru – loutky, roboty, biliardové koule, oběti manipulace neurochirurga apod.

¹² V originále „*Frankfurt-style cases*“. Jméno získaly po Harrym Frankfurtovi (1969), ovšem zahrnují i množství reformulací původních Frankfurtových příkladů.

2. Nečiníme rozhodnutí ohledně vzdálené minulosti (tj. doby před naším narozením) a nečiníme rozhodnutí ohledně přírodních zákonů.
3. Jestliže nečiníme rozhodnutí ohledně vzdálené minulosti ani ohledně přírodních zákonů, potom nečiníme rozhodnutí ani ohledně svých činů.¹³
4. Proto, jestliže je determinismus pravdivý, naše jednání není záležitostí našeho rozhodnutí.

„Spor o intuice“ tak zůstává otevřen stejně jako celá otázka kompatibility. Odkaz na intuice se experimentálním filosofům zdá značně chabě podpořen. Avšak intuice ohledně různých konceptů lze odhalit empirickým zkoumáním, a tak se objevuje motivace experimentálně přezkoumat tvrzení týkající se svobodné vůle, v našem případě konkrétně ohledně otázky kompatibility. Na počátku tak stojí snaha o určení, zda jsou lidé přirozenými kompatibilisty, či inkompatibilisty. Jakým způsobem konkrétně mají experimentálně získaná data ovlivnit debatu o svobodné vůli? Jedna z průkopnických skupin badatelů v oblasti x-phi se zaměřením na svobodnou vůli, Nahmias s kolegy, věří, že by jejich výsledky měly mít následující vliv. Filozofové by si měli na základě výsledků x-phi rozmyslet, zda je běžné intuice budou vůbec zajímat, popř. z jakého důvodu. Dále by empirické studie měly předcházet vzniku nepodložených myšlenkových konstruktů. A nakonec by měly dané výsledky povzbudit filozofy k přehodnocení některých jejich předpokladů (Nahmias et al., 2008, s. 98).

X-phi - počátky zkoumání otázky kompatibility

První článek, který prověřuje intuice laiků v otázce kompatibility, vzešel v roce 2005 z pera již zmíněných kolegů Eddyho Nahmiase, Stephena Morrise, Thomase Nadelhoffer a Jasona Turnera (dále jen NMNT). První scénář (2005, s. 565–569) simuluje laplaceovský determinismus skrze popis superpočítače, který dokáže odvodit ze zákonů přírody (které již všechny známe) a současného stavu světa se 100% jistotou všechny minulé i budoucí stavy světa. Superpočítač ještě před narozením Jeremyho stanoví, že Jeremy 26. ledna v 6.00 vyloupí Fidelity bank, což se i stane. Drtivá většina respondentů označila Jeremyho za svobodného, a to i ve variantě s pozitivním aktem (zachránit dítě z hořící budovy), i neutrálním aktem (jít si zaběhat). Při dotazování na morální chvalitebnost, či zavrženíhodnost¹⁴ byly podobné výsledky zjištěny v negativní a pozitivní variantě. Další sada testů prověřovala postoj ke schopnosti zvolit si jinak. Mohl se Jeremy rozhodnout banku nevyhloupit, dítě nezachránit či si nejít zaběhat? Většina lidí řekla, že si Jeremy mohl zvolit banku nevykrást. Ovšem v pozitivním a neutrálním případě byly odpovědi diametrálně odlišné. Výsledky tak podle NMNT naznačují přítomnost *frankfurtovských intuic*.¹⁵ Druhý poznatek, který z výsledků NMNT vyvozují, je absence inkompatibilistických intuic.¹⁶

¹³ Často bývá napadán právě třetí bod argumentu, tzv. *princip transferu*.

¹⁴ Tato sada otázek měla za úkol testovat intuice laiků ohledně morální zodpovědnosti.

¹⁵ To, že autoři nezaznamenali frankfurtovské intuice v zavrženíhodném případě, se dá vysvětlit tzv. *Asymmetry Thesis*, dle které něco posuzujeme jako zavrženíhodné, jestliže agent mohl činit jinak, ale naopak u morálně kladného činu jsme připraveni chválit, i když agent nemohl učinit něco jiného (Wolf, 1980).

¹⁶ Je hodno zmínky, že dva ze čtyř autorů jsou kompatibilisté, dva inkompatibilisté.

Ve druhém scénáři (2005, s. 569–570) jsou veškerá rozhodnutí každého člověka způsobena výlučně kombinací genů a vlivu okolí. Dvojčata Fred a Barney jsou dáni k adopci, každý do jiné rodiny. Každý pro odlišnou výchovu uznává jiné hodnoty – pro Freda jsou to peníze, pro Barneyho osobní vlastnictví. Ve chvíli, kdy oba najdou peněženku s velkým obnosem peněz, zachovávají se dle těchto hodnot. Fred si peníze nechá, Barney je vrátí. I přes tento popis deterministického světa většina participantů tvrdila, že Fred i Barney jednali ze své svobodné vůle, odsoudila Freda za přivlastnění peněz, označila Barneyho čin za chvályhodný, a také řekla, že oba bratři mohli činit jinak, než učinili. Autoři tak na základě výsledků tvrdí, že většinové intuice inkompatibilismus nepodporují.

Odpověď na tyto výsledky představuje studie Shauna Nicholse s kolegou Joshuou Knobem (2007). Respondentům byly nejprve představeny dva vesmíry. Ve vesmíru A je vše, co se stane, zapříčiněno tím, co se stalo dříve. Ve vesmíru B je tomu podobně, výjimku však tvoří lidské rozhodování, které takto zapříčiněno není.¹⁷ Participantů byli v rámci prvního experimentu (2007, s. 669–671) náhodně rozřazeni do dvou skupin, jedna dostala konkrétní popis situace, druhá abstraktní. V konkrétním scénáři v rámci vesmíru A začne Billa přitahovat jeho sekretářka a on se rozhodne, že jediná možnost, jak mohou být spolu, je zabít svou rodinu a děti. Zařídí tedy, aby po jeho odjezdu na služební cestu jeho rodina uhořela ve společném domě. Účastníci pak byli dotazováni: Je Bill plně morálně zodpovědný za zabití své rodiny? Abstraktní scénář představovala pouze otázka, zda je ve vesmíru A možné, aby byl člověk plně morálně zodpovědný za své činy. Většina participantů měla v konkrétně formulovaném případě kompatibilistické tendence, což se shoduje s Nahmiasovými výsledky, ovšem naopak v abstraktně formulovaném případě většinová část vzorku odhalila intuice inkompatibilistické.

V druhém experimentu (2007, s. 675–676) je abstraktnost situace držena jako konstanta a afektivnost je vedena jako proměnná – studuje se rozdíl mezi znásilněním ženy a podváděním v daňovém přiznání, a to v rámci obou vesmírů. Kompatibilistické intuice se projeví jen v afektivně silněji nabitým scénáři v rámci vesmíru A. Pro autory jsou původnější intuice inkompatibilistické, avšak dokáží si představit, že se lidé nechají strhnout svými emocemi směrem ke kompatibilismu.

Vysvětlení rozdílných výsledků

Máme tedy k dispozici na jedné straně výsledky Eddyho Nahmiase a jeho kolegů, které nahrávají kompatibilistům, na straně druhé výsledky Shauna Nicholse a Joshuy Knoba, které zase podporují spíše inkompatibilisty. Čím to však může být způsobeno? Jednou z možných odpovědí je použitá metodologie u jednotlivých studií. To, jak jsou studie konstruovány, samozřejmě ovlivňuje jejich výstupy. Zástupci *x-phi* si tuto skutečnost většinou dobře uvědomují a snaží se svou metodologii optimalizovat tak, aby docházelo k nejmenšímu možnému zkreslení.¹⁸ Dalším důležitým faktorem působícím rozdílné výsledky je problém

¹⁷ 90 % lidí označilo právě tento vesmír za aktuální.

¹⁸ O výsledku optimalizace je možno dále diskutovat.

s definicemi, ať už se jedná o svobodnou vůli, morální zodpovědnost,¹⁹ či schopnost činit jinak.²⁰ Co se týče determinismu, není problém podat definici jako takovou, ale spíše podat popis dostatečně přesný a zároveň pochopitelný pro laika (Sommers, 2010, s. 204). Použití termínu „determinismus“ totiž není příliš vhodné. Lidé pravděpodobně nemají adekvátní představu o jeho významu. Pokud se na druhou stranu budeme chtít odbornému slovníku vyhnout, můžeme k determinismu nahodile přidat rys, který ovlivní výsledky experimentu. Představme si, že místo superpočítače, který má spíše pozorovací roli, dosadíme zlého neurovědce, který zmanipuluje počáteční podmínky Jeremyho života tak, že nevyhnutelně vyloupí Fidelity bank (Nahmias et al., 2005, s. 572). Aktivní manipulace by pravděpodobně vyvolala v účastnících jiné reakce a výsledky by byly zkresleny, ačkoliv by scénář popisoval deterministický systém. Avšak i v případě pochopení toho, co determinismus představuje, nemusí lidé přijmout jeho implikace. Je možné, že raději odmítnou důsledky determinismu pro jejich nepohodlnost a nepříjemnost.²¹

Pokud ale necháme stranou metodologické a terminologické aspekty, jaký může být důvod rozdílných odpovědí participantů? Experimentální filosofové si všimli, že se v rámci vzorku vždy vyskytla početná minorita. Je možné, že mají lidé do určité míry obě intuice? Nemusí přece nutně existovat jednotný názor či intuice týkající se svobodné vůle a morální zodpovědnosti, ale je možné, že jde o intuici většinovou. Rozdíly se dají pozorovat, nejen co se souhlasu s (in)kompatibilismem týče, ale také v různých typech situací, ve kterých lidé přisuzují agentům svobodnou vůli a morální zodpovědnost v deterministickém systému. Jakým způsobem pak ale vysvětlit výskyt daných rozporných intuic? A právě tato úvaha určila další podobu experimentálního zkoumání otázky kompatibility. Mám za to, že rezignace na jednotnou koncepci svobodné vůle či morální zodpovědnosti je jedním z nejdůležitějších přínosů x-phi.

Zástupci x-phi představují různé hypotézy a následně je samozřejmě testují. Jeden druh vysvětlení spočívá ve způsobu podání modelové situace,²² které spustí psychologický mechanismus, ze kterého vzejde intuice, jež překryje jinou, původní intuici. Druhé vysvětlení tvrdí, že jsou obě intuice legitimní, a nejsou tedy výsledkem chybného procesu. V prvním případě vyvstává následující otázka: která ze dvou intuicí je produktem chyby a na základě jakého mechanismu? Nichols a Knobem (2007) se přiklání k modelu, který asymetrii výsledků vysvětluje pomocí emocí, afektů. Říkají, že když je scénář silně (často negativně) emocionálně zabarven, mají lidé tendenci i přes vědomí deterministického rámce označit agenta za zodpovědného. Pokud je však scénář z emocionálního hlediska neutrální (příp.

¹⁹ Tamler Sommers (2010) poukazuje na problém s definicí pojmu zodpovědnost. Nicholsovo a Knobovo vymezení zodpovědnosti v podobě spojení „plně morálně zodpovědný“ může nabývat vícera významů. Nahmiasovy výsledky se dají interpretovat tak, že respondenti lidem připisují nějakou vinu a zásluhu, ovšem ti samí respondenti jim nemusí připisovat plnou vinu a zásluhu.

²⁰ Jak jsem již jednou řekla, filosofové se zásadním způsobem neshodnou na definici těchto pojmů a tento problém se prolíná i do experimentálního zkoumání otázky kompatibility.

²¹ Dalším dílčím problémem je možnost, že se lidé kloní primárně k inkompatibilismu, ale pokud se dostanou do situace, ve které jsou konfrontováni s platností determinismu, v zájmu záchrany svobodné vůle se raději se přikloní ke kompatibilismu.

²² V originále „Performance Error Model“.

pozitivní), lidé uvažují více chladně, berou v potaz všechny podmínky, a většina tedy odpoví inkompatibilisticky. Emoce jsou chápány jako zdroj chyby, a původnější jsou tedy inkompatibilistické intuice. Stále však zůstává problém vysvětlit kompatibilistické intuice v rámci slabého afektu – výsledky NMNT přece ukázaly, že většina lidí označila agenta za svobodného v neutrálním příkladě (jít si zaběhat). Jak se později ukázalo díky zkoumání F. Covy a jeho kolegů (2012), i pacienti s behaviorální variantou frontotemporální demence, kteří mají potlačené emocionální reakce, vykazují stejné výsledky. Emoce tedy pravděpodobně nehrají klíčovou roli při vysvětlení rozdílu v intuicích.

Nahmias (2006) navrhuje jiné vysvětlení. Nichols s Knobem dle něj používají takový popis vesmíru, který evokuje v particípantech strach, že je naše jednání způsobeno procesy, které *obcházejí* náš vědomý mentální život. To přece ale není v deterministickém vesmíru nutné. Z toho, že je událost X zcela determinována, nevyplývá, že se X musí stát – musí se napřed stát to, co X zapříčiňuje. Z toho důvodu je podle Nahmiase zavádějící popisovat determinismus způsobem, ve kterém se vše musí stát tak, jak se to opravdu reálně děje. Toto obcházení, které Nahmias nazývá „bypassing“, je dle něj *pravou hrozbou* svobodné vůle a zodpovědnosti. Bypassing je podle něj implikován spíše redukcionismem než determinismem jako takovým. Z toho důvodu Nahmias rozlišuje dva typy inkompatibilismu (s. 230): *čistý inkompatibilismus* (= neslučitelnost determinismu a svobodné vůle) a *odvozený inkompatibilismus* (= neslučitelnost deterministického redukcionismu a svobodné vůle).²³ Nahmias přirozeně nezůstává jen u hypotézy a své teze testuje pomocí dvou variant scénáře, které lze shrnout pod název „Dvojče Země“²⁴ (Nahmias, 2006, s. 230–233). V první variantě je ukázán odvozený inkompatibilismus, ve druhé čistý (jehož odchylky ve znění oproti první variantě uvedu vždy v závorce). Na alternativní Zemi jménem Erta žijí erťané, kteří vypadají, mluví a chovají se jako my. Jediným rozdílem je, že jejich věda je mnohem rozvinutější než ta naše. Erťanští neurovědci (v druhé variantě psychologové) jasně stanovili, jak funguje lidský mozek (mysl), a zjistili tak, že veškeré erťanské jednání je zapříčiněno chemickými a neurologickými procesy (myšlenkami, touhami a plány), a ty zase genovou výbavou a prostředím (výchovou). Respondenti pak byli tázáni na názory ohledně svobodné vůle erťanů a zda zasluhují uznání či odsouzení. Nahmiasova hypotéza byla potvrzena – jen nízké procento lidí přiznalo erťanům svobodnou vůli či zásluhy v neuro-redukcionistickém scénáři, naopak tomu bylo u scénáře využívajícího psychologický determinismus.²⁵ Původnější intuice jsou tedy podle „teorie bypassingu“ kompatibilistické. Jestliže particípanti odpovídají

²³ Nedostatečné rozlišení mezi dvěma typy inkompatibilismu dle Nahmiase způsobuje spor o intuice v otázce kompatibility.

²⁴ Některé studie užívaly ve scénářích popis abstraktního universa či extraterestriální planety. Jak by vypadaly výsledky na naší planetě, se ptali Shaun Nichols s kolegyní Adinou L. Roskiesovou (2008). Při porovnání alternativního a aktuálního vesmíru byla zvýšená inklinace k inkompatibilistickým tvrzením právě v alternativním.

²⁵ Na tento experiment navázal Nahmias s kolegy Justinem Coatesem a Trevorem Kvaranem (2007). Tentokrát však testovali vliv afektů na odpovědi subjektů a zkoušeli příběh zasadit zpátky do prostředí naší planety. Hlavními tématy byla svobodná vůle, morální zodpovědnost, vina, zásluha a zda bylo na agentovi, aby učinil rozhodnutí. Výsledky napovídají, že záleží spíše na tom, jak je determinismus popsán, než zda aktuálně v našem světě platí. Jinak řečeno, vypadá to, že rozdíl v odpovědích je způsoben spíše tím, zda je scénář redukcionistický deterministický, nebo pouze deterministický.

inkompatibilisticky, je to způsobeno neadekvátním popisem determinismu, kvůli kterému jsou lidé zmateni.

Alternativní vysvětlení zjištěného rozporu v intuicích je, že obě intuice mají legitimní místo v našem životě a rozvažování. Tato vysvětlení zde dělím do tří různých skupin. (1) Jednou variantou tohoto názoru je, že každý člověk má pouze jednu intuici a v rámci té je konzistentní – předložený scénář (resp. míra afektivity či abstraktnosti) má pak na odpověď pramalý vliv. Adam Feltz, Edward T. Cokely a Thomas Nadelhoffer (2009) vycházejí z hypotézy, že existuje více než jeden koncept morální zodpovědnosti. Testují účastníky studie pomocí scénáře Nicholse a Knoba (2007), nicméně se odchýlili od původní metodologie tím, že každý respondent dostal jak slabě, tak silně afektivně nabitý scénář událostí, a to v rámci obou vesmírů (A i B). Odpovědi byly v zásadě konzistentní, což by mohlo vypovídat o tom, že jednotliví lidé mají stabilní intuice a rozdíly jsou dány člověkem od člověka. Co by rozdíly v intuicích mohlo způsobovat? Adam Feltze a Edward Cokely (2009) zachází v dané úvaze ještě dále – rozdíl v intuicích je podle nich způsoben rozdílnými charakterami lidí, konkrétně jejich extroverzí a introverzí. Jejich předpokladem je, že extrovertní člověk je citlivější na sociální interakce a změny ve společnosti. Proto bude více inklinovat ke kompatibilismu, jestliže bude konfrontován se sociálně závažnou situací (např. znásilněním).²⁶

(2) Druhý pohled se zaměřuje na míru abstraktnosti a jeho představitelem je Chris Weigel. Klíčovým pojmem je pro něj *psychologická distance* (2011, s. 12). Některé věci vnímáme jako prostorově, časově, sociálně a hypoteticky bližší, některé jako vzdálenější, a to má vliv na mnoho aspektů našeho chování. Vzdálené jevy jsou konstruovány na abstraktnější úrovni a jsou reprezentovány obecnějšími, schematickými rysy. Například představa cestování do zaměstnání má velmi nejasné obrysy. Něco jiného je představit si, že se v pondělí v 6.34 procházím okolo oblíbené kavárny, přes okno pokynutím pozdravím obsluhu, ale teplý mok si nedopřeji, protože nestíhám přijít do zaměstnání včas. Taková představa je již konstruována konkrétně. U vzdálenějších jevů by, dle Weigela, mělo být podněcováno méně afektů, protože psychologická distance generuje zmenšené množství zlosti i empatie (2011, s. 14–15). Rozhodl se tedy tuto tezi otestovat pomocí scénáře z Nicholse a Knoba (2011, s. 18–20). Jediný rozdíl mezi variantami scénářů však byl, *kdy si respondenti měli představit, že budou se scénářem seznámeni a budou na něj odpovídat*. Participantů si buď měli představit, že odpovídají na experimentální otázku za několik dní, nebo za několik let. Ve vzdálenějších podmínkách bylo Billovi opravdu připsáno méně svobody, jak Weigel předpokládal. Záleží tedy na tom, zda si člověk na základě předložených scénářů tvoří abstraktnější či konkrétnější mentální reprezentace. V blízkých případech afekt vyvolává spíše kompatibilistické odpovědi, ve vzdálených spíše inkompatibilistické, ale vždy se jedná o otázku stupně. Oba typy konstruktů pracují v tandemu – abstraktní nám pomáhají plánovat, konkrétní nás lépe navigují právě v danou chvíli.

(3) Poslední, třetí způsob vychází z tzv. *NBAR hypotézy* Erica Mandelbauma a Davida

²⁶ Při testování subjektů si vypůjčili scénář od Nahmiase, Coatse a Kvarana, který lehce upravili.

Ripleyho. Autoři navrhuji, že jádro problému netkví v míře abstrakce jako takové, nýbrž v *porušení nějaké normy*. Odtud název dané teorie – „norm broken, agent responsible“. Autoři zde užívají termín „norma“ ve smyslu *očekávání*. Neočekává se, že půjdete nazí na veřejnost, neočekává se, že se neživé objekty samy od sebe budou hýbat, že existují kouzla apod. V konkrétních situacích je pak patrnější, že byla porušena nějaká norma, proto se lidé kloní k obvinění agenta, a to i v deterministickém vesmíru.

Jiné přístupy k problematice

Doposud jsme se snažili systematizovat odpovědi vysvětlující asymetrii intuicí. Některé z pozdějších studií se však zařadit do výše zmíněných škatulek nedají. Protože se jedná o zajímavé počiny, věřím, že si zaslouží na tomto místě zmínit. První studií je článek Adama Feltze, Ashley Perezové a Maegan Harrisové (2012). Odpovědi na otevřenou otázku byly tříděny do kategorií dle toho, zda byly *kauzální povahy*, nebo spíše obsahovaly *rozhodnutí*. Většina respondentů na otázku, proč John zabil svou ženu, podala v afektivně silně nabitém scénáři (2012, s. 9–13)²⁷ kompatibilistickou odpověď a užívala vysvětlení jednání pomocí rozhodnutí.²⁸ V experimentu se slabým afektem (2012, s. 13–14)²⁹ byl opět zaznamenán výrazný rozdíl mezi typy vysvětlení, ovšem tentokrát převažoval kauzální typ. Opět bylo také potvrzeno, že se typ vysvětlení kryje s jednou z intuicí. Ukázalo se tedy, že způsob, jakým lidé chápou jednání agenta, nějak odpovídá jejich postoji v otázce kompatibility. Navíc mimo afektů ukazují výsledky i na jiné faktory ovlivňující intuice. Dalo by se říci, že výsledky autorů nepřímou podporují tezi o *bypassingu* při inkompatibilistických odpovědích – ti, co se soustředí na kauzální povahu scénáře, nepřipouští kompatibilitu, na rozdíl od těch, kteří jej vysvětlují pomocí rozhodnutí.

Zajímavý přístup k experimentálnímu zkoumání x-phi pak představuje studie Oisína Deeryho, Matta Bedkeho a Shauna Nicholse (2013). Tito testovali reálná rozhodnutí lidí, nikoliv pouze postoj k imaginárním scénářům.³⁰ Výsledky daných experimentů ukazují, že laikové mají spíše inkompatibilistické intuice. Navíc byli účastníci studie trénováni na adekvátní chápání kauzálního determinismu, aby se autoři vyhnuli výše zmíněnému problému s vymezením determinismu.³¹ Počet lidí, kteří si původně pletli determinismus s redukcionismem či fatalismem, se drasticky snížil.³² To znamená, že Nahmias se svou teorií *bypassingu* musí vynalézt nový způsob, jak zpochybnit výsledky této studie.

Přínos x-phi

²⁷ Autoři použili coby scénář se silným afektem ten z Nahmiase, Coatse a Kvarana, nemechanicistickou variantu, a to v rámci našeho světa.

²⁸ Naopak menší část odpovídala inkompatibilisticky a jednání Johna vysvětlovala pomocí kauzality.

²⁹ Badatelé použili variantu scénáře Nicholse a Knoba s podváděním na daních.

³⁰ Jedná se o rozhodnutí typu darovat určitou sumu peněz buď na charitu podporující ohrožené stromy, nebo děti postižené rakovinou.

³¹ I tento trénink s sebou však nese hrozbu možného zkreslení výsledků.

³² Z 20,68 % na 3 %.

V souvislosti s jakýmkoliv zkoumáním x-phi se nabízí kritika její metodologie, např. co se velikosti či složení užitých vzorků týče. Ze začátku byl participantů poměrně malý počet a často se jednalo o anglicky mluvící studenty filosofie, kteří „nestudovali problematiku svobodné vůle“. Je však třeba zmínit, že s postupem času se vynořují články, ve kterých se objevuje tendence užívat čím dál tím větší a rozmanitější skupiny testovaných subjektů a zároveň je v nich patrná snaha zaměřovat na slabá místa x-phi.³³ Mým cílem zde ale bylo spíše odpovědět, zda x-phi přináší do diskuse něco nového z hlediska obsahu, tedy v případě, že s jejími výsledky pracujeme jako s relevantními. A přináší?

V prvé řadě je třeba si uvědomit, že x-phi nám může pomoci pouze při odhalování lidských intuic. V ideálním případě tedy může pouze dojít k závěru, zda jsme přirozenými kompatibilisty, popř. přirozenými inkompatibilisty. Což je, jak jsem podotkla na začátku svého článku, důležité pouze pro přidělení argumentačního břemene jedné ze stran. Jinými slovy má x-phi pouze *potenciál* podat *dílcí* podporu jedné ze stran. Už z principu tudíž není v její moci definitivně rozřešit otázku kompatibility, i když může přidat argument na jednu misku vah. Jak jsme však viděli na prezentovaných výsledcích x-phi, ani to se jí nepodařilo – stále nejsme schopni s jistotou říci, zda jsme přirození kompatibilisté. Naopak se zdá více než pravděpodobné, že neexistuje žádný jednotný koncept morální zodpovědnosti a svobodné vůle.

Dle mého názoru ale i přesto x-phi v otázce kompatibility přínosem je. Minimálně právě ve sběru evidence ve prospěch tvrzení, že není možné lidem připisovat (nebo je to přinejmenším problematické) výhradně kompatibilistické nebo výhradně inkompatibilistické intuice. Můžeme ještě smysluplně držet koncept přirozeného (in)kompatibilismu? A máme vůbec reálný důvod na tomto konceptu lpět? Dle mého názoru nikoliv. Toto tvrzení je v souladu předpokládanými vlivy x-phi na filosofickou debatu týkající se svobodné vůle dle NMNT (2008), zmíněných na začátku příspěvku. Nyní je však na zvážení představitelů moderní debaty o svobodné vůli, zda experimentální výsledky zahrnou do svých úvah.

Jsou obě intuice adekvátní? Je jedna z intuic produktem chyby? Jestliže ano, která z nich? A na základě jakého mechanismu? X-phi se snaží na tyto nově vzniklé otázky odpovědět, čímž napomáhá pochopení fungování konceptu svobodné vůle u běžných lidí. Ačkoliv přiznávám, že jsou tato témata spíše na okraji filosofického bádání a můžeme je zařadit například do psychologie a přidružených oborů. Výskytem rozporných intuic však lze mimo jiné i vysvětlit, proč vůbec v dějinách filosofie vznikl spor ohledně kompatibility svobodné vůle s determinismem a proč obě strany tak tvrdošijně trvají na tom, že právě jejich postoj je přirozený a intuitivní. Ačkoliv to, zda je člověk kompatibilista či inkompatibilista, může záležet na mnoha vnějších faktorech (např. jaký argument byl člověku představen jako první, způsob podání argumentu, názory učitele, obecné inklinace k určitému druhu vysvětlení atd.), je možné, že je rozdíl částečně způsoben právě i odlišnými intuicemi.

³³ Kritika x-phi svobodné vůle je stručně a vtipně shrnuta Tamlerem Sommersem (forthcoming).

Myslím, že je tedy příznačné zakončit slovy Nicholse a Knoba: „*Zdá se, že mezi normálními lidmi neexistuje o nic větší shoda ohledně těchto otázek než mezi filozofy.*“³⁴ (2007, s. 681). Dodala bych snad jen, že nyní záleží na tom, jak s touto informací filosofové naloží.

Literatura

COVA, F., et al. (2012). Judgments about Moral Responsibility and Determinism in Patients With Behavioural Variant of Frontotemporal Dementia: Still Compatibilists. *Consciousness and Cognition*. 2012, vol. 21, no. 2, s. 851–864 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1016/j.concog.2012.02.004>.

DEERY, O., BEDKE, M. & NICHOLS, S. (2013). Phenomenal Abilities: Incompatibilism and the Experience of Agency. In SHOEMAKER, D. (Ed.). *Oxford Studies in Agency and Responsibility*. New York: OUP, 2013, vol. 1, s. 126–150 [cit. 2014-08-31]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199694853.003.0006>.

FELTZ, A. & COKELY, E. T. (2009). Do Judgments about Freedom and Responsibility Depend on Who You Are? Personality Differences in Intuitions about Compatibilism and Incompatibilism. *Consciousness and Cognition*. 2009, vol. 18, no. 1, s. 342–350 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1016/j.concog.2008.08.001>.

FELTZ, A., COKELY, E. T. & NADELHOFFER, T. (2009). Natural Compatibilism versus Natural Incompatibilism: Back to the Drawing Board. *Mind & Language*. 2009, vol. 24, no. 1, s. 1–23 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0017.2008.01351.x>.

FELTZ, A., PEREZ, A. & HARRIS, M. (2012). Free Will, Causes, and Decisions: Individual Differences in Written Reports. *The Journal of Consciousness Studies*. 2012, vol. 19, s. 166–189 [cit. 2013-05-04]. Dostupné také z WWW: <http://www.ingentaconnect.com/content/imp/jcs/2012/00000019/F0020009/art00008>.

FISCHER, J. M. (2012). Semicompatibilism and Its Rivals. *The Journal of Ethics*. 2012, vol. 16, no. 2, s. 117–143 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1007/s10892-012-9123-9>.

FISCHER, J. M., et al. (2007). *Four Views on Free Will*. Malden (MA): Blackwell Publishing, 2007.

---

³⁴ „Apparently, there is no more consensus about these issues among the folk than there is among philosophers.“

FRANKFURT, H. G. (1969). Alternate Possibilities and Moral Responsibility. *The Journal of Philosophy*. 1969, vol. 66, no. 23, s. 829–839 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.2307/2023833>.

EKSTROM, L. (2002). Libertarianism and Frankfurt-Style Cases. In KANE, R. (Ed.). *The Oxford Handbook of Free Will*. New York: OUP, 2002, s. 309–355.

JAMES, W. (1965). Dilemma of Determinism. *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, New York: Dover Publications, 1956.

KANE, R. (1999). Responsibility, Luck, and Chance: Reflections on Free Will and Indeterminism. *The Journal of Philosophy*. 1999, vol. 96, no. 5, s. 217–240 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.2307/2564666>.

KANT, I. (1996). *Kritika praktického rozumu*. Praha: Svoboda, 1996.

KNOBE, J. & NICHOLS, S. (2008). An Experimental Philosophy Manifesto. In KNOBE, J. & NICHOLS, S. (Eds.). *Experimental Philosophy*. New York: OUP, 2008, s. 3–14 [cit. 20130504]. Dostupné také z WWW: <http://pantheon.yale.edu/~jk762/manifesto.pdf>

LYCAN, W. G. (2003). Free Will and the Burden of Proof. In O'HEAR, A. (Ed). *Minds and Persons*. Cambridge (UK): CUP, 2003, s. 107–122 [cit. 2013-05-04]. Dostupné také z WWW: <http://people.nnu.edu/ktimpe/research/China/Lycan.pdf>.

MANDELBAUM, E. & RIPLEY, D. (2012). Explaining the Abstract/Concrete Paradoxes in Moral Psychology: The NBAR Hypothesis. *The Review of Philosophy and Psychology*. 2012, vol. 3, no. 3, s. 351–368 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1007/s13164-012-0106-3>.

NAHMIAS, E. (2006). Folk Fears about Freedom and Responsibility: Determinism vs. Reductionism. *Journal of Cognition and Culture*. 2006, vol. 6, no. 1-2, s. 215–237 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1163/156853706776931295>.

NAHMIAS, E., COATES, D. J. & KVARAN, T. (2007). Free Will, Moral Responsibility, and Mechanism: Experiments on Folk Intuitions. *Midwest Studies in Philosophy*. 2007, vol. 31, no. 1, s. 214–242 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-4975.2007.00158.x>.

NAHMIAS, E., et al. (2008). Is Incompatibilism Intuitive? In KNOBE, J. & NICHOLS, S. (Eds.). *Experimental Philosophy*. New York: OUP, 2008, s. 81–104.

NAHMIAS, E., et al. (2005). Surveying Freedom: Folk Intuitions about Free Will and Moral Responsibility. *Philosophical Psychology*. 2005, vol. 18, no. 5, s. 561–584 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1080/09515080500264180>.

NICHOLS, S. & KNOBE, J. (2007). Moral Responsibility and Determinism: The Cognitive Science of Folk Intuitions. *Noûs*. 2007, vol. 41, no. 4, s. 663–685 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0068.2007.00666.x>.

PINK, T. (2004). *Free Will: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2004.

ROSKIES, A. & NICHOLS, S. (2008). Bringing Moral Responsibility Down to Earth. *The Journal of Philosophy*. 2008, vol. 105, no. 7, s. 371–388 [cit. 2013-05-04]. Dostupné také z WWW: <http://dingo.sbs.arizona.edu/~snichols/Papers/bringingmrdown.pdf>.

SOMMERS, T. (2010). Experimental Philosophy and Free Will. *Philosophy Compass*. 2010, vol. 5, no. 2, s. 199–212 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1747-9991.2009.00273.x>.

SOMMERS, T. (forthcoming). Free Will and Experimental Philosophy: An Intervention [online]. (forthcoming), In CLAUSEN, J. & LEVY, N. (Eds.). *Springer Handbook of Neuroethics*. forthcoming [cit. 2014-08-31]. Dostupné také z WWW: https://www.academia.edu/2127600/Free_Will_and_Experimental_Philosophy_An_Intervention.

VAN INWAGEN, P. (1983). *An Essay on Free Will*. Oxford: Clarendon Press, 1983.

WEIGEL, C. (2011). Distance, Anger, Freedom: An Account of the Role of Abstraction in Compatibilist and Incompatibilist Intuitions. *Philosophical Psychology*. 2011, vol. 24, no. 6, s. 803–823 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.1080/09515089.2011.562640>.

WOLF, S. (1980). Asymmetrical Freedom. *The Journal of Philosophy*. 1980, vol. 77, no. 3, s. 151–166 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW: <http://dx.doi.org/10.2307/2025667>.

Kateřina Šimáčková
KFI FF MU v Brně
262593@mail.muni.cz